

”Förlåt! Vad fattas dig?”

*Synen på spädbarn och deras behov
hos Beng i Elfenbenskusten
ur ett anknytningsteoretiskt perspektiv*

Magisteruppsats i socialantropologi vt 2015

Författare: Hannah Zindseni

Handledare: Anna Bohlin

*Institutionen för globala studier
Göteborgs universitet*

*Till alla människor
som någon gång
varit
en beroende liten varelse*

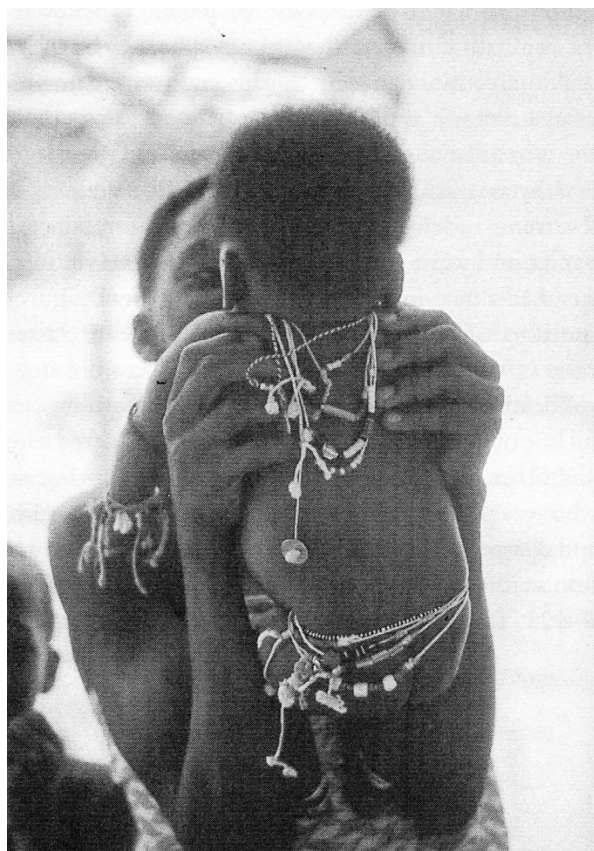

Foto: Alma Gottlieb

Innehållsförteckning

Inledning	1
Syfte och problemformulering	2
Teori	2
Material och metod	3
Tidigare forskning	3
Begränsning och avgränsning	3
Anknytningsteori	5
Selektivitet – en eller flera anknytningspersoner	6
Lyhördhet – interaktionens kvalitet	7
Konsekvenser – anknytningsmönster, självständighet	8
Anknytningsteori och antropologi	10
Etnografisk redovisning	13
Bakgrund: Folket Beng	13
Barnadödlighet	14
Vad är ett spädbarn?	15
Fäder och pojkar	18
Språk	19
Det krävs en by...	19
Analys	22
Selektivitet – en eller flera anknytningspersoner	22

Lyhördhet – kvalitet i interaktionen	24
Konsekvenser – anknytningsmönster, självständighet	27
Diskussion	29
Avslutning	31
Vad ett barn är, vet och kan	31
Litteraturförteckning	33

Inledning

Det här är en undersökning av hur vuxna hos Beng i Elfenbenskusten, beskriver spädbarns¹ behov och motiv kring att tillfredsställa dem, samt hur förhållningssätten till spädbarn ser ut. Eftersom synen på vad ett barn är, när livet anses börja och när en människa anses vara just en människa påverkar attityder och motiv kring behovstillfredsställelse redogör jag för Bengs uppfattningar kring dessa frågor. Jag har analyserat materialet med hjälp av psykologins anknytningsteori, eftersom den av utvecklingspsykologer anses ha en tillförlitlig metod för att mäta barns emotionella utveckling och står högt i kurs bland psykologiska teorier om människans behov av omsorg tidigt i livet (Broberg et al. 2006:14). Utvecklingspsykologer som Anders Broberg, menar att den första tiden har stor betydelse för vårt känslomässiga välmående livet igenom, vår förmåga att skapa och behålla relationer, liksom förmågan att själva uppfatta och tillfredsställa (späd)barns behov.

Att använda en psykologisk teori som i stor utsträckning utvecklats inom ett kulturellt sammanhang (i detta fall England och USA), väckte snart frågan om den är applicerbar på barn som föds in en kulturell kontext som i stor utsträckning skiljer sig från den teorin eller metoden utvecklats inom. Diskussionen kring anknytningsteori och dess universella anspråk visade sig förekomma i allt antropologiskt material jag funnit, som rör spädbarn och synen varierar kraftigt. Jag undersöker i vilken grad anknytningsteorin är applicerbar på materialet om Beng, men vill framför allt använda den som en modell för att beskriva vad ett barn är och barns behov i kontrast till den ”modell” Beng har för att det beskriva detsamma.

Som Lawrence Hirschfeld (2002) och Alma Gottlieb (2000b) nämner finns förvånansvärt få antropologiska studier som fokuserar på barn i allmänhet och på spädbarn i synnerhet, trots att skillnaderna i synsätt och praktiker är stora och som Hirschfeld skriver; trots att kulturell inlärning framför allt sker under barndomen. Utifrån detta och uppfattningen att den första tiden i livet har stor betydelse för hur vi människor kommer att uppleva oss själva och omvärlden tror

¹ Med spädbarn menar jag barn upp till ett år, eller tills det kan gå. Hos Beng avvänjs barn från amning tidigast i samband med att de kan gå, vilket de hindras från att göra innan ett års ålder.

jag att det är värdefullt att söka insikter om denna tid i just den mångfald beskrivningar som människor i olika kulturella sammanhang har skapat.

Syfte och problemformulering

Syftet med arbetet är att undersöka Bengs syn på spädbarn och deras behov utifrån ett anknytningsteoretiskt perspektiv, såsom det formulerats av John Bowlby (1951, 1982) och Mary Ainsworth (1965, 1967) och beskrivits utifrån ett nutida perspektiv av Carlo Perris (1996), Anders Broberg, Pehr Granqvist, Tord Ivarsson och Pia Risholm Mothander (2006), samt Susan Hart och Rikke Schwartz (2008). Detta undersöker jag genom att försöka besvara följande frågor:

1. I vilken utsträckning är anknytningsteorin applicerbar på materialet om Bengs syn på och förhållningssätt gentemot spädbarn?
2. Finns det något i Bengs uppfattningar som kan tillföra något till anknytningsteorins förståelse av vad barn är och vad de behöver och i så fall vad?

Teori

Jag redogör för anknytningsteorin i det första kapitlet och ger en bakgrund till tre aspekter ur teorin som jag valt att analysera det etnografiska materialet utifrån, nämligen:

- a) Selektivitet – om spädbarn hos Beng verkar knyta an till någon eller några specifika personer
- b) Lyhördhet för barnets signaler – interaktionens kvalitet
- c) Konsekvenser – anknytningsmönster, självständighet

Material och metod

Jag använder mig av litteraturmaterial, eftersom ämnet finns väl beskrivet och dokumenterat av Alma Gottlieb (2 böcker och 5 artiklar). Hon gjorde fältarbete hos Beng i sammanlagt 20 månader under 1979-80, 1985 och 1993. Den sista vistelsen var hon helt inriktad på spädbarn. Inbördeskrig har förhindrat henne från senare resor till Elfenbenskusten, men hon skriver att hon alltjämt kommunicerar med byinvånare och andra som flyttat därifrån². Hon observerade spädbarn i totalt cirka 700 timmar, följde två barn hela dagarna och observerade beteenden och skeenden minut för minut i 2½-timmarspass. Byn bestod av omkring 1500 personer. Trots att det inte finns fler källor att tillgå från samma fält, har jag valt Gottliebs material, eftersom det är ovanligt rikt vad gäller beskrivningen av spädbarn i relation till sina omvårdnadspersoner.

Metoden har gått ut på att studera etnografin och reflektera över materialet medan jag satt mig in i anknytningsteorin, återgå till materialet under processen och välja ut det i materialet som jag funnit relevant för att kunna bedöma anknytningsteorins applicerbarhet, liksom för att belysa skillnader i synen på barn och deras behov mellan Bings syn och den syn som framträder i anknytningsteorin. Gottlieb diskuterar också anknytningsteorin, men medan hennes fokus främst berör främlingsrädsla, vilken jag diskuterar, omfattar min analys fler delar av anknytningsteorin och jag tar även upp exempel ur etnografin som jag anser belysa viktiga aspekter, som Gottlieb själv inte tar upp i relation till anknytningsteorin.

Tidigare forskning

Jag redogör för tidigare forskning i anslutning till teoridelen och relaterar till denna i min diskussion.

Begränsning och avgränsning

Det innebär en begränsning att jag inte kan avgöra eventuell förekomst av olika anknytningsmönster enligt teorins metod främmandesituation, då jag inte kan observera

² Se Gottlieb och Graham (2012) för mer information om konsekvenserna av inbördeskriget för Beng.

interaktionen mellan barn och deras omvårdnadspersoner. Jag har dock bedömt att det etnografiska materialet innehåller tillräckligt med data för att kunna utforskas på ett mer övergripande sätt utifrån anknytningsteorins beskrivande del.

Jag går inte in på konsekvenserna av eventuella anknytningsmönster för äldre barn, eller vuxna, eftersom mitt fokus ligger på spädbarn.

Anknytningsteori

John Bowlby (1907-1990), psykiater i England, utvecklade denna teori utifrån studier kring tidiga relationers betydelse för barns känslomässiga utveckling och varför separation i tidig ålder från (den som fungerar som) modern³ verkade orsaka svåra psykologiska skador (Bowlby et al. 1956). Han konstaterade att de ungdomar han arbetade med, som hade stora problem alla tidigt hade berövats sina föräldrar/omsorgspersoner eller att dessa brustit väsentligt i omsorg. Samtida studier bekräftade att bristen på mänsklig kontakt hos små barn som vistades längre tid på institution orsakade såväl psykologiska skador som faktisk död. (Bakwin 1949, Broberg et al. 2006).

Bowlby beskrev hur nyfödda människors signaler leder till ett omvårdnadsbeteende hos dem som uppfattar dem. Eftersom barnet bara överlever bara några timmar utan omvårdnad, menade han att denna förmåga till interaktion finns nedärvd. Anknytningen, eller den ”tillgivna bindningen”, som Carlo Perris (1996:22) väljer att översätta engelskans *attachment*, är varaktig över tid, utvecklas succesivt och brukar indelas i tre faser (Broberg et al. 2006).

Till en början reagerar spädbarn ganska lika på olika personer som tillfredsställer deras behov. Oftast är det dock någon person som huvudsakligen sköter om barnet och svarar an på dess signaler, vilket gör att barnet så småningom kommer att uppleva en förutsägbarhet i behovstillfredsställelsen. Omvårdnadspersonen och barnet kommer in i en rytm (Broberg et al. 2006:160).

Vid 8-12 veckors ålder blir barnet mer selektivt i sina kontaktförsök med omvärlden. Den som primärt vårdar det har då lättare att få en positiv reaktion från barnet än andra. Barnet reagerar när personen går, ”hälsar” när denna kommer med ögonkontakt och kanske ett leende, klänger, jollar. Om det vuxna svarar an väl kommer en ömsesidigt tillgiven relation att uppstå och barnet

³Engelskans *mothering* beskriver omvårdnad som inte nödvändigtvis behöver utföras av en mamma.

kan känna tillit till förälderns/omvårdnadspersonens⁴ tillgänglighet och engagemang (Broberg et al. 2006:160).

Fas tre anses starta vid ca 6-9 månaders ålder och pågå tills barnet är ungefär 3 år. Nu kan barnet krypa och så småningom gå, alltså lämna och söka föräldern själv. Det börjar utforska världen på egen hand och använder då föräldern som en *trygg bas*. Vid upplevd fara eller stress av något slag söker barnet föräldern och återvänder till denna som till en *säker hamn*. (Ainsworth i Broberg et al. 2006:159). Typiska tecken på att anknytningen sägs vara selektiv (d.v.s. att barnet knutit an till en specifik person) är att barnet närmar sig föräldern vid återförening, följer efter denna när hen går, är trygg i att utforska världen när anknytningspersonen är i närheten och klänger sig fast om det är till exempel sjukt, ledset eller skrämt. Hur starka uttrycken är varierar dock. Ögonkontakt vid återförening, ett leende, ett försök säga något, eller att titta efter föräldern när hen går, samt att vara försiktigt avvaktande mot en ny person kan vara tecken nog.

Relationen är ömsesidig, men barnet har ett anknytningssystem och den vuxna ett omvårdnadssystem. Det är alltså barnet som knyter an, inte föräldern, som är starkt känslomässigt engagerad, men fokuserad på barnets behov (Broberg et al. 2006:56,158)⁵.

Selektivitet – en eller flera anknytningspersoner⁶

Det finns ingen motsättning mellan det Bowlby kallade monotropi (att en person är barnets primära anknytningsperson) och att barnet har kontakt med många människor (Broberg et al. 2006:310). Perris skriver också att tillgiven bindning avser *en* väl identifierad person som uppfattas som klokare/starkare än andra. Det betyder inte att tillgiven bindning inte förekommer till andra personer i barnets närhet. Han kallar det en hierarki av anknytningspersoner, med en specifik person i toppen. ”Förekomsten av en sådan hierarki kan för övrigt tydligt iaktas vid studier av barn i sådana samhällen där flera olika personer samtidigt är engagerade i omhändertagandet av barnen” (Perris 1996:26). Hos Efé i Centralafrika är det till exempel 15-20

⁴ Jag använder omväxlande orden omvårdnadsperson och förälder. Jag menar den som står för den huvudsakliga omsorgen, vilket oftast är en förälder.

⁵ Denna skillnad beskrevs av Bowlby, men förbises ofta enligt Broberg et al. (2006:158) och omvårdnadspersonen/föräldern sägs också ha knutit an, vilket är fel enligt teorin.

⁶ Begreppet anknytningsperson används om en omvårdnadsperson som barnet har en anknytning till.

personer som är involverade i ett spädbarns omvårdnad. Ändå har de visat sig vara mest anknutna till mamman, som är den barnet sover med på natten. Att just det har stor betydelse verkar bekräftas av studier av barn som växt upp på kibbutz i Israel. De som sov i så kallade barnhus utvecklade otrygga anknytningsmönster (till alla omvårdnadspersoner), medan de som sov med föräldrarna hade betydligt tryggare anknytningsmönster. Det förklaras i studierna, enligt Broberg et al., med att barn är särskilt skyddslösa på natten.”(...) när de vaknar hungriga och ledsna.” (Broberg et al. 2006:170).

Barn vänder sig ofta till den som för tillfället tar hand om det vid upplevd stress. Om alla dem barnet har en anknytning till skulle sitta på en bänk och barnet blir skrämt, skulle det dock bli tydligt vem som står högst i anknytningshierarkin. Att barn har en glädjefull relation till en person och gärna söker sig till denna, ler mest mot den o.s.v. behöver inte betyda att barnet är mest anknutet till den personen, utan det är när anknytningsystemet aktiveras som det märks vem barnet söker sig till, d.v.s. vem det har en historia av att kunna söka trygghet hos vid fara (Broberg et al. 2006:56). För att en anknytning ska kunna skapas krävs dock ”tid, engagemang och kontinuitet i kontakten” (Broberg et al. 2006:57).

Psykologiprofessorn Philip Hwang har studerat anknytning till pappor i Sverige utifrån hur mycket föräldraledighet de tog ut. Det visade sig att de kunde vara trygga med pappan och otrygga med mamman oavsett hur mycket eller lite föräldraledighet pappan tagit ut. För att en trygg anknytning ska uppstå måste föräldern vara lyhörd för och vilja möta sitt barns känslomässiga behov. (DN.se:*Världen över är det främst mammorna som tar hand om barnen*).

Lyhördhet – interaktionens kvalitet

Begreppet ”anknuten” likställs ofta som vi sett ovan med att relationen är positiv/trygg, trots att barn även knyter an till omvårdnadspersoner som skadar dem. ”Anknuten” är alltså inte detsamma som ”tryggt anknuten” (Broberg 2006:49).

Mary Ainsworth (1913-1999), utvecklingspsykolog i Kanada, konstaterade att barn som (inklusive hon själv) haft en till synes ”normal” uppväxt, ändå kunde utveckla en stark känsla av

otrygghet och intresserade sig för varför. Hon beskrev utifrån sina studier olika dimensioner av lyhördhet hos omvårdnadspersonen som verkade ha betydelse för om en trygg anknytning kunde komma till stånd. En av dem var graden av tillgänglighet, en annan förmåga att tyda barnets signaler och anpassa sig till vad det behöver just för stunden (Broberg m.fl 2006:215)

Ainsworth kom så småningom kom att samarbeta med Bowlby och omnämns ofta som den som omsatte teori till forskning (LeVine och Norman 2001:86). När hon studerade spädbarn i Uganda började hon utveckla metoden *främmandesituation* (SSP Strange Situation Procedure). Metoden går ut på att utsätta barnet för situationer där dess anknytningssystem aktiveras; möte med en främling och separation. På så vis anses man kunna bedöma vilket anknytningsmönster barnet har och därmed kunna se hur väl föräldern kunnat svara an till barnets behov. Det går (förenklat) ut på att barnet och anknytningspersonen kommer in i ett rum. Efter en stund kommer en främmande person och efter ytterligare en stund går anknytningspersonen ut. Om barnet blir ledset försöker främlingen att trösta barnet. Föräldern återvänder efter några minuter (om inte barnet blir så ledset att föräldern måste komma tillbaka tidigare). Genom att studera hur barnet reagerar på dessa situationer, framför allt på när föräldern kommer tillbaka, bedömer man anknytningsmönstret som tryggt eller otryggt (Broberg et al. 2006, Hart och Schwartz 2010).

Konsekvenser – anknytningsmönster, självständighet

Enligt anknytningsteorin bör ett barn med tryggt anknytningsmönster intressera sig för främlingen, reagera när föräldern går, titta efter denna, blir kanske ledset, men låter sig tröstas ganska lätt när föräldern kommer tillbaka. Otrygg: reagerar inte alls på att föräldern försvinner eller blir väldigt förtvivlad och låter sig inte tröstas när föräldern återvänder. Barnet kan närma sig för att söka tröst men blir aggressiv eller rädd när föräldern kommer nära. Det kanske ignorerar föräldern när hen kommer tillbaka, visar inga känslor, söker sig till främlingen istället, eller till leksaker i rummet.

Teorin säger att barnet då inte har kunnat lita på föräldrarnas omsorg. Kanske har hen inte varit lyhörd, haft svårt att uppfatta barnets signaler, varit likgiltig, snäst av eller i värsta fall förlöjligt eller bestraffat barnet, alternativt brustit så i pålitlighet att barnet inte vet vad det kan förvänta sig.

Interaktionens kvalitet anses alltså påverka barnets anknytningsmönster och ett tryggt mönster medföra att barnet lär sig att det kan förvänta sig föräldrarnas tillgänglighet och att bli tillfredsställt i sina behov. Det gör att det kan utforska omgivningen utan oro för att tryggheten försvinner. ”Barn som får en lyhörd och kärleksfull omvårdnad tidigt i livet blir mer, snarare än mindre, självständiga senare i livet” (Broberg et al. 2006:249).

Enligt anknytningsteorin är barn mer känsliga för påfrestningar ju yngre de är, eftersom de ännu inte hunnit utveckla de kognitiva och känslomässiga förmågor som krävs för att kunna hantera stora påfrestningar på egen hand. Oavsett ålder är barn dock bättre på att hantera hot som kommer ”utifrån” än svek och hot från de personer de är anknutna till. Barns primära mekanism för att hantera fara är att aktivera sitt anknytningssystem och fly till någon som de har tidigare erfarenhet av att bli beskyddad av. Otrygghet till och med i form av t.ex. bombningar (Broberg et al. 2006:39), har barn visat sig klara bra om de har trygga relationer till dem som tar hand om dem, medan de drabbas hårt om föräldrarna brister i omsorg.

Eftersom jag använder en teori från psykologin redogör jag i nästa avsnitt för några diskussioner inom antropologi kring anknytningsteori som universell förklaringsmodell för barns sociala utveckling. Jag återkommer sedan till dessa i min diskussionsdel.

Antropologi och anknytningsteori

Debatten inom antropologin kring huruvida anknytningsteorin (och andra beskrivningar av människans utveckling inom psykologin) är universella har pågått länge och åsikterna går isär, delvis beroende på vad inom teorin som diskuteras.

En diskussion handlar om monotropi, d.v.s. teorins hävdande att barn knyter an (mest) till en huvudperson. Melvin Konner visar i sin artikel på bred forskning kring olika modeller för spädbarnsomvårdnad i jägarsamlarsamhällen, där alla anses bevisa förekomsten av monotropi – d.v.s. att barn knyter an till en huvudperson (i dessa fall mamman), framför andra. Barry Hewlett och Michael Lamb (2005:408), menar att Konner i sin artikel "(...) på ett påfallande sätt understryker Bowlby's framsynthet, liksom anknytningsteorins utomordentligt heuristiska och integrerande betydelse." (Min översättning). En hel del av kritiken (inte minst från feministiskt håll) har gått ut på anklagelser gentemot Bowlbys betoning av mammans unika betydelse, vilket enligt Broberg et al. är ett missförstånd. Bowlby menade att det inte spelade någon roll vem denna huvudperson var och att spädbarn knyter an till flera, men mest till en av dem.

Andra diskussioner handlar om teorins normativa begrepp som till exempel kvaliteten i anknytningen som främmandesituationen anses kunna belysa. Metoden har testats inom skiftande kulturella sammanhang och visar att frekvensen av de olika anknytningsmönstren varierar. Kritiken går delvis på ut på att vad som anses "bra" för ett barn att utveckla är en kulturell konstruktion.

Robert LeVine och Karin Norman (2001) menar till exempel att Bowlbys och Ainsworths anknytningsteori är ett perfekt exempel på psykologins anspråk på att kunna förklara individuella skillnader med universella modeller, utan hänsyn till kulturell diversitet. De kallar exemplet "perverst" eftersom Ainsworth utvecklade sin forskning utifrån studier i Uganda, men att teorin ändå gav "upphov till en inställning lika blind för kultur som vilken annan som helst inom psykologin" (min översättning 2001:86). De menar att de mönster främmandesituationen anses kunna belysa: trygg – otrygg, lyhörd – icke lyhörd, alla är begrepp som är problematiska för

antropologer (LeVine och Norman 2001:86). De tar upp studier som visar att otrygga anknytningsmönster var vanligare än trygga i Tyskland, medan trygga var vanligast förekommande i USA. Förklaringen ansågs vara att barn i Tyskland sov i egna rum, tvingades vänta i sin säng tills föräldrarna vaknat (uppemot tre timmar), fick vänta på respons på signaler (för att inte bli bortskämda) och lämnades till släktingar längre perioder medan föräldrarna var bortresta m.m. LeVine och Norman ifrågasätter inte orsakerna eller testresultaten, men visar hur kulturella ideal som ordning och självständighet styr över inställningar till omvårdnad av små barn i Tyskland och att det inte bevisats att frekvensen av psykisk ohälsa är högre i där än i USA. De menar att testerna snarare handlar om moral kring hur barn bör tas om hand.

Fred Rothbaum et al. (2000) är inne på samma spår. De visar i en jämförelse mellan Japan och USA att vad som av amerikanska föräldrar (liksom för Ainsworth) betraktas som ett lyhört förhållningssätt gentemot spädbarn, anses okänsligt och snarare brister i lyhördhet enligt japanska mammor (2000:1097). De menar att anknytningsteorins och de amerikanska mammornas synsätt betonar vikten av respekt för barnets vilja. Att få ge uttryck för sitt behov anses viktigt för barnets känsla av att kunna påverka sin omgivning och senare i livet kunna skaffa sig vad det behöver på egen hand, tryggt förvissad om att det går. I USA är en kroppslig distans med mycket ögonkontakt mellan barn och förälder vanlig. De japanska mammorna menar dock att lyhördhet går ut på att ha barnet så nära sig som möjligt för att snabbt kunna uppfatta dess signaler och att vara ett känslomässigt stöd. Andra skillnader som observerades var att japanska spädbarn gjordes uppmärksamma på människor, snarare än föremål, vilket var fallet i USA (2000:1096). ”Japansk lyhördhet ses som svarande mot spädbarns behov av sociala förbindelser, medan lyhördhet i USA ses som svarande mot spädbarns behov av individuation⁷” (min översättning 2000: 1096-1097). Barn i Japan uppmuntrades dessutom inte att uttrycka känslor som aggressivitet, vilket Bowlby liksom amerikanska föräldrar däremot ansåg vara hälsosamt och viktigt för ett barn. Harmoni i gruppen är ett starkt ideal i Japan, enligt författarna, medan autonomi premieras i USA, vilket skulle kunna förklara skillnaderna.

⁷ ”Enligt Margaret Mahler bildandet av en personlig identitet i småbarnsåldern, varigenom de små blir medvetna om sig själva som personer och inte längre går upp i en allmän tillvaro eller befinner sig i symbios med modern” (Psykologiguiden: individuation).

Jag återkommer till ovanstående diskussioner i min analys och undersöker hur begrepp som lyhördhet och tryggt/otryggt anknytningsmönster kan förstås utifrån det etnografiska materialet. Jag diskuterar även hur en eventuell monotropi hos Beng tar sig uttryck, liksom huruvida även graden av hierarki i anknytningspyramiden påverkas av kulturella normer.

Etnografisk redovisning

Bakgrund: Folket Beng⁸

Beng (eller Gan eller Ngan) bestod när Gottlieb gjorde sitt senaste fältarbete (1993) av cirka 12 000 personer och utgjorde den minsta av Elfenbenskustens cirka 60 folkgrupper. De levde där regnskog möter savann och Gottlieb skriver att de på grund av ett pacifistiskt ideal och starkt tabu mot mord ofta flytt långt in i skogen och lyckat hålla sig undan konflikter i oroliga tider. Under den europeiska kolonisationen utnyttjades de dock hårt i tvångsarbete och tvingades odla kaffe, kakao, (icke inhemskt) ris och bomull som de fick lämna ifrån sig som skattebetalning, utan att få något i utbyte. Dessa dåliga erfarenheter hade enligt Gottlieb bidragit till att de fortfarande gärna höll sig borta från skola och moderniteter. De hade sedan länge handlat med barkkläder, inhemsk bomull och kolanötter. Folkgrupperna runt omkring ansåg att Beng var det folk som levte där längst, vilket gav dem en viss status. Deras kunskaper om religion och tillgång till mäktiga andar väckte även en hel del rädsla. Enligt [Blogspot](#): Bengpeople är drygt hälften idag muslimer och cirka en procent kristna, även om inslag av den tidigare religionen finns kvar även hos dem. ”Beng” betyder, enligt bengpeople, möte och namnet kommer av att de är kända för att ha ordnat möten för att mäkla fred mellan olika grupper genom historien, men de skriver att folket är okänt för de flesta, även bland människor i Elfenbenskusten.

De levde på jordbruk, jakt och samlande. Huvudgrödan var jams, men de odlade även ris, majs, maniok, jordnötter, frukt och grönsaker. Byarna (idag omkring 20 stycken) var uppdelade i två grupper; en skogsgrupp och en savanngrupp, vilka styrdes av en drottning och en kung som stod i symboliskt syskonläktskap till varandra (Gottlieb 2004).

Ett hushåll bestod av en make, en eller flera fruar, deras ogifta döttrar, deras söner och deras gifta söners fruar och barn (2004:70). Fram till 1960-talet bodde ett hushåll i samma hus, ordet för klan och hus var detsamma, men efter att regeringen jämnat dem med marken, bodde medlemmarna av samma hushåll i flera små hus placerade i cirkel. Alla individer var enligt

⁸ Jag använder termen ”folk” eftersom de definierar sig själva som en egen etnisk grupp med huvudmotivering att de har ett eget språk. (Gottlieb 1992)

Gottlieb medlemmar i både en matri- och en patriklan. Äktenskap var oftast arrangerade enligt ett komplicerat system, särskilt en kvinnas första äktenskap, även om vissa lyckades göra uppror mot det. Kvinnor hade en enorm arbetsbörda, från ca halv fem på morgonen, med att hämta ved och vatten, laga mat, tvätta kläder, ta hand om barnen (som kunde vara över 10 stycken) och arbeta hela dagarna på fälten. De samlade mat i skogen, högg ner träd för vedförsörjning, jagade småvilt, ordnade med mat till alla efter arbetsdagen på fälten, ofta försvagade av blodbrist och febriga av malaria eller andra sjukdomar. Män arbetade enligt Gottlieb betydligt mindre, vilket de själva bekräftade.

De data Gottlieb har om hur spädbarn togs om hand, handlar nästan uteslutande om kvinnor. Hon skriver att det är av den enkla andledningen att det i princip bara var de som skötte om dem.

Barnadödlighet

Många hade förlorat så många barn att de inte mindes antalet, utan fick räkna efter för att minnas. En kvinna hade förlorat tretton av fjorton födda barn och det enda barn som överlevde, dog som ung vuxen. Det fanns par som inte förlorat något barn, men de var ovanliga och kända av alla. Barnadödligheten var större 1993 än när Gottlieb var där på 80-talet och flera barn dog av undernäring, vilket hon inte sett tidigare. På Gottliebs fråga om mammorna ansåg att undernäring var en av orsakerna till den ökade barnadödligheten fick hon svaret ”kanske”, men huvudorsaken menade de var häxkraft. Gottlieb konstaterade även flera dödsfall i stelkramp och vaccin (vilket få hade råd med) sågs av Beng som verkningsfullt. Statistiken över barnadödlighet var obefintlig, då inte ens födseln registrerades för de flesta barn. Av 31 födda under första halvan av 1993 hade 5 registrerats offentligt (2006:287).

Det första barn ett par förlorade (oavsett ålder) ansågs vara en särskilt stor tragedi och en särskild begravning *fewa* hölls, som var längre och annorlunda än andra begravningar och omgärdad av ritualer för föräldrarna. Vuxna som inte förlorat något barn fick inte närvara, för att skydda deras redan födda och deras framtida barn.

Vad är ett spädbarn?⁹

Ett barn som föds hos Beng är en förmoder/-fader som återfötts och just kommit från *wrugbe*¹⁰ där det levt som en *wru* (själ/ande) mellan sina liv här. Det minns och saknar sin *wrugbetillvaro* och kommunicerar, lever och tänker fortfarande med dem som är kvar där, framför allt sina *wruföräldrar*. Det är en lång process att få ett barn att helt och hållet stanna i denna världen, vilket kräver stor försiktighet och omsorg, så att det inte väljer att återvända. Först i sex-sjuårsåldern brukar ett barn ha lämnat *wrugbe*, om Himlen/Gud (*eci*) går med på det (Gottlieb 2000a:78). För de vuxna är det en utmaning att locka sina barn in i livet, utan att för den skull ignorera den de tidigare varit. Deras tidigare identitet måste bekräftas och deras minnen respekteras. Gottlieb pratar med en ung andekunnig¹¹ man som förklarar att när ett barn berättar om en dröm det haft och förstår att det bara var en dröm, eller när det förstår att en förälder dött, till exempel, då brukar de ha lämnat *wrugbe*. Innan dess befinner de sig mittemellan. De ser vad som händer i denna världen, men förstår det inte.

En orsak till att ett barn ofta är ledset kan vara att det har fått fel namn, att det vill ha det namn det hade i *wrugbe*, eller namnet på anden som gav barnet till föräldrarna. Det kan också vara så att det vill ha en gåva. Att få en kaurisnäcka, (eftersom det var förfädernas betalningsmedel och fortfarande används i *wrugbe*) kan hjälpa mot otröstlig gråt eller sjukdom, eftersom det påminner barnet om livet där och visar att du respekterar dess tidigare identitet och minnen. Om en i familjen dött på samma dag som ett barn föds vet man vem det var sist det levde och då bör det få dennes namn. Annars kan det vara svårt att få reda på vem barnet varit tidigare, men man kan namnge barn efter en mormoder/-fader eller farmoder/-fader som redan lever i *wrugbe* (Gottlieb 2004:81). Namn måste väljas med hänsyn till barnets tidigare identitet. Om en ande gav barnet till föräldrarna kan andens namn vara det rätta för barnet. Genom att konsultera en person som kan kommunicera med andar kan denna information nås. Om du missköter din bebis; inte ammar tillräckligt, eller inte skaffar medicin när hen är sjuk kan dess *wruföräldrar* kalla tillbaka sitt lidande barn och ge det till några andra föräldrar vid ett senare tillfälle. En annan orsak till att ett

⁹Jag använder presens härifrån för att underlätta läsningen. Materialet är baserat på data insamlat 1979-1993.

¹⁰*wrugbe* = "själ-/andeby". Gottlieb nämner olika grupper av andar, varav förfäders själar *wru* är en. När en person dör omvandlas själen *neneng*, till *wru*.(Gottlieb 2004:81)

¹¹*Sranding* kan vara män eller kvinnor som kommunicerar med andar. De kan även ordinera örter mot sjukdomar, eller rekommendera offer.

barn dör kan vara att Jorden (*Ba*) straffar dig för något du gjort. Då måste du offra något, till exempel ett ägg eller en kyckling¹².

När ett barn fötts ska det tvättas så snart som möjligt för att tvätta av det så mycket *wrugbe* som möjligt med samma tvål som används för att tvätta lik ”eftersom både nyfödda och nyligen avlidna förflyttar sig från en värld till nästa” (min översättning Gottlieb 2000a:68). Tills resterna av navelsträngen trillat av ska barnet badas fyra gånger om dagen. Så länge den sitter kvar lever barnet helt och hållet som *wru*, därför försöker man skynda på denna process genom att smörja navelsträngsresten med en örtblandning, dygnet runt med bara några minuters mellanrum. Gottlieb skriver att det verkar effektivt, för det brukar bara ta några dagar tills den fallit av. Om ett barn slutar andas innan detta skett, hålls ingen begravning eftersom barnet inte hunnit bli en person (*sòng*), inte anses ha lämnat *wrugbe* och alltså aldrig levt och därmed aldrig dött. Det grävs ner på en lerig plats bakom huset. Antagligen orkar inte föräldrarna närvara.

Om en mamma förlorat två barn i följd kan ett av dem fyllas av medlidande och återvända till livet. Ett sådant barn får ett särskilt namn (Sunu för flickor, Wamyã för pojkar) och förväntas få en tung personlighet, gråter ofta och kanske slåss utan synbar anledning. Eftersom de dött så nyligen minns de nämligen sin egen och sitt syskons död. De vill kanske bäras bara av mamman, slår sin *leng kuli* (”bebishållare”)¹³ på ryggen och hotar folk med machete. Då ska man visa stor förståelse, för det tyder på att de känner på sig att någon ska dö. När de är bebisar kan de tycka om att man smörjer in dem med lera för att påminna dem om när de var nergrävda.

Dagen då navelsträngsstumpen trillar av är en viktig dag. Då har barnet börjat sin process att lämna *wrugbe*. Strax därefter utförs barnets första lavemang. En växt krossas och blandas med chilipulver och varmt vatten som förs in i bebisens anus. Barnet skriker högt. De säger att det är som vid en kvinnas första samlag – det gör ont första gången (Gottlieb 2004:84). Men detta hjälper till att knyta barnet in i detta livet, eftersom alla vuxna utför lavemang på sig själva regelbundet. Ett örtlavemang är ofta den första medicin människor tar vid tecken på sjukdom och en specifik växt används ibland i lavemang för att uppmuntra barn att börja gå, om de är sena

¹² *Ba gballi* Jordens mästare är nästan uteslutande män och kan också konsulteras vid sjukdom eller för att få information från andar. De utför offren till Jorden (*ba*) och tillber Jordens andar regelbundet.

¹³ Gottlieb poängterar ordets betydelse i jämförelse med ”baby sitter”. Ordet ”barnvakt” kan kanske också visa vad en som har hand om ett barn förväntas göra (min notering).

med att göra det¹⁴. En mamma vars barn ännu inte går vid 16 månader är dock inte bekymrad. Hon säger att om han inte går när han är två ska hon börja fundera på att hjälpa till med att påskynda det. Tills barnet kan gå måste dessa lavemang utföras morgon och kväll. Lavemanget tvättar barnets inre, men förhindrar även att barnet bajsar på den som bär det. Det vore en stor skam för modern¹⁵ och personen kommer inte att vilja passa barnet igen. Dessutom sprider sig ryktet snabbt och du får svårt att hitta någon alls som vill passa barnet.

Efter det första lavemanget får barnet ett halsband av gräs eller bark. När det är på plats kan man börja med smycken som skydd mot häxkraft och sjukdomar. Barnet badas två gånger om dagen tills det kan gå. Annars kommer det att få sjukdomen smuts vilket ger sjukdomen smutshosta (Gottlieb 2000a:72). Den får man av att ha kommit i kontakt med någon som inte tvättat sig på morgonen efter att ha haft sex, vilket är livsfarligt för småbarn. En anledning till att du måste bada ditt barn morgon och kväll är just att det måste lära sig denna rutin, så att det som vuxen inte glömmer att tvätta sig på morgonen efter att ha haft samlag. Smyckena behöver också tvättas noga varje morgon så att de behåller sin skyddande kraft mot sjukdomar. Även målningar i ansiktet och på fontaneln med färg från potenta växter skyddar mot olika sjukdomar, så många målar omsorgsfullt sina små efter morgonbadet och lavemanget och smörjer in deras små kroppar med olja. Det gör även barnen vackra och då kan det vara lättare att få någon att vilja passa dem medan du jobbar på fälten. Är de oemotståndligt vackra kanske någon till och med erbjuder sig att bli din regelbundna *leng kuli*. Innan barnet badats och får lavemang ammas det inte på morgonen. Det brukar inte vara populärt enligt Gottlieb, men barnet vänjer sig snart vid att det är denna morgonrutin som gäller och protesterar bara milt tills det får amma.

¹⁴ Innan barnet kan gå råder strikt sexuellt tabu för modern, annars kommer barnet aldrig att lära sig det. Det är ett av motiven till att män får ha flera fruar. Barn hindras dock från att gå tidigare än vid ett års ålder, då de annars "går på en mor-/farförälders ande." (Min översättning. Gottlieb 2004:233)

¹⁵ Gottlieb beskriver avföring som moraliskt dåligt hos Beng (2004:134)

Bebisen Renés panna har målats med medicinalväxter i utstrålande linjer för att främja barnets tillväxt.

Foto: Alma Gottlieb

Fäder och pojkar

Enligt Gottlieb har fäder ofta en kärleksfull relation till sina bebisar, men deltar inte i omvårdnaden av dem. Däremot sker en drastisk förändring i pojkars liv efter att de kan gå, då de följer med fäderna till fälten på dagarna (Gottlieb 2004).¹⁶ Hon beskriver dock en ovanlig pappa som gärna bär spädbarnen på ryggen. Det uppskattas av kvinnor och barnens mor gläds över det. Gottlieb beskriver också hur barnen gråter när han går och att särskilt ett följer efter pappan när han går ut i skogen och måste letas upp och hämtas tillbaka av mamman eller någon annan.

En *leng kuli* är ofta en äldre syster, eller någon annat barn. Det kan vara en pojke, men oftast arbetar pojkar med fäderna på fälten, så flickor är mer tillgängliga.

Om modern inte tar väl hand om barnet, söker örtmediciner eller andekunniga när det är sjukt, inte ammar tillräckligt till exempel kan barnets far vilja att modern (som innan förlossningen flyttat in hos sina föräldrar) återvänder hem med barnet, så att han kan se till att hon sköter om

¹⁶ Jag hade velat undersöka vad detta hade för betydelse för anknytningen, till exempel om barnen verkade uppleva det som en separation, men det fanns inte mer information i materialet än det beskrivna ovan.

det på rätt sätt (Gottlieb 2004:113). En man berättar för Gottlieb att pojkar tycker om att amma mer än flickor, för att flickor vet att hennes framtida barn kommer att ”ge igen” (min översättning Gottlieb 2004:215) genom att vilja bli ammade lika mycket.

Språk

Ett spädbarn förstår, enligt Beng, alla språk. Eftersom alla människor kommer till *wrugbe* efter döden har det hört alla språk där. När det jollrar, gråter, har ont i magen, inte vill äta, eller är sjukt talar det samma språk som det talat i *wrugbe*, andarnas språk. Det är vi som inte förstår det. En god mor konsulterar kontinuerligt andekunniga för att få reda på vad barnet önskar/vill säga. Att förolämpa barn med att anta att de inte förstår vad man säger, eller att påpeka för en tvilling att dess bror/syster är större eller till exempel sötare, är mycket farligt och kan få dem att återvända. När ett barn gråter frågar mamman (eller den som för tillfället håller det) med mjuk röst vad det vill, eller vad som bekymrar det och inleder alltid med: ”Förlåt” (min översättning, Gottlieb 2004:92).

Genom att prata mycket med sin bebis kommer hen så småningom att bara kunna detta språk och ha glömt alla de andra, vilket bidrar till att knyta barnet in i denna tillvaro. Om någon frågar ens bebis något, ska man svara som om man var barnet. Till exempel: ”Jag heter Hallelujah” och på så vis uppmuntra dem att svara, istället för att berätta vad de heter (nämna dem i tredje person). Eller om någon frågar bebisen ”Hur mår du?” svarar den som sköter det. ”Jag mår bra” eller ”Jag har ont i magen”. Gottlieb skriver att det är så vanligt att om någon glömmer att svara i barnets ställe ber de snabbt om ursäkt för att inte ha svarat tidigare. Gottlieb (2004:102).

Det krävs en by...

Så snart en förlossning är över kommer minst en från varje hushåll i byn till kvinnan och frågar en efter en: ”Vad har du gett mig?” varpå den nyblivna mamman svarar: ”En flicka” eller ”En pojke”. ”Tack” svarar byborna. Denna ritual kan hålla på i timmar. Under de följande veckorna

kommer dessa besök att fortsätta och uppåt hundra personer hälsar på barnet En del stannar kanske några minuter, andra upp till två timmar och många håller även barnet. Det anses djupt egoistiskt att neka någon att hålla i barnet och vore otänkbart att inte väcka det om det behövs (Gottlieb 2014). Ett barn tillhör hela byn¹⁷ och Gottlieb undersökte hur länge ett barn stannar i samma famn: max två timmar, men oftast bara 5-10 minuter. Barn ammas också av andra än mamman. Råmjölken betraktas inte som riktig bröstmjölk, eller bröstvatten (*nyo yi*)¹⁸. Därför händer det att någon annan kvinna, oftast mormodern (om hon också har ett spädbarn), eller en annan nära släkting hjälper till att amma tills den ”riktiga” mjölken kommit (Gottlieb 2014b:193-194). Likaså om mamman är väldigt utmattad kan någon tycka synd om henne, och amma barnet, eller om hon är utom räckhåll. Även kvinnor som inte har mjölk kan ge barnet bröstet som tröst. Barn ammar när de vill och har ständig tillgång till bröstet, men får tre små nävar vatten innan det får amma. Det anses så viktigt att de tvingas dricka med våld om de vägrar, för att de ska vänja sig tidigt vid att dricka vatten som substitut för bröstmjölk om mamman inte är i närheten. Amning pågår ofta bara någon minut och det kan bli upp till 100 tillfällen per dygn (Gottlieb 2004:196). Även sömn sker ofta i korta stunder under dagen (5-10 minuter), men varierar från dag till dag. Ibland sover de mycket, andra dagar nästan ingenting. När Gottlieb frågade en mamma om hon tyckte att det var ett problem att hennes bebis sov så oregelbundet skrattade hon och svarade förvånat: ”Nej – bebisar ju är sådana!” (min översättning 2004:167). Barn sover bäst knuten på någons rygg och om barnet ligger ner är det oftast i någons knä och alltid intill mamman på natten. Om det inte sover händer det att mamman knyter barnet på ryggen och tar en nattlig promenad. Alla vet att ett sovande barn oftast vaknar om man lägger ner det på marken, men om det vaknar säger de att barnet får sova vid ett annat tillfälle. Det skulle anses grymt att låta ett spädbarn vara utan kroppskontakt, enligt Gottlieb. Det hände dock att en mamma som inte hade någon *leng kuli* lade barnet på en matta när hon jobbade på fälten och lät en hund ligga bredvid och agera barnvakt, jaga bort insekter m.m. (Gottlieb 1992). Enligt Gottlieb handlar det om att skapa en inbjudande och gästvänlig tillvaro värd för ett barn att stanna i och det uppnås främst genom varm kroppskontakt. Mammorna börjar arbeta så smått på fälten cirka två månader efter en förlossning, med barnet knutet på ryggen. När barnet är omkring fyra månader brukar de arbeta lika mycket som innan födseln. Det anses dock inte hälsosamt för återhämtningen att

¹⁷ I teorin har alla i byn rätt att adoptera det (Gottlieb 2014b:193).

¹⁸ *Nyo*=bröst, *yi*=vatten. (Gottlieb 2004:188)

samtidigt ha barnet på ryggen under den arbetsbördan, så en *leng kuli* är antingen med mamman på fältet, eller stannar i byn, där flera personer ser efter det.

Framåt tvåårsåldern är barn, enligt Gottlieb (2004) väldigt självständiga och ofta borta från hemmet hela dagen i grupp med andra barn och återvänder på kvällen utan att föräldrarna vet var det har varit. De förväntas kunna skydda sig mot faror och går ofta och viftar med en machete utan att någon lyfter på ögonbrynen.

Analys

Jag undersöker här i vilken utsträckning anknytningsteorin är applicerbar på materialet om Bengs syn på och förhållningssätt gentemot spädbarn. I diskussionen relaterar jag till den tidigare forskning och antropologiska kritik, som jag redogjort för i anslutning till teoridelen. Eftersom även uppsatsens andra frågeställning; om det finns något i Bengs uppfattningar som kan tillföra något till anknytningsteorins förståelse av spädbarn och deras behov till stor del besvaras i detta avsnitt väljer jag att endast kort reflektera över några ytterligare skillnader i avslutningen.

Selektivitet – en eller flera anknytningspersoner

Ett nyfött barn hos Beng kommer, som vi sett, genast i kontakt med många olika personer. Gottlieb beskriver att människor kommer och hälsar på den nya individen och att det vore otänkbart att en mamma inte skulle erbjuda någon att hålla hennes bebis. Som Gottlieb nämner är det även många som deltar i omvårdnaden av ett spädbarn. Amning av andra än mamman är ett tydligt exempel (Gottlieb 2014: 193-194), eller att bröstet erbjuds som tröst även om det inte finns mjölk i det. Gottlieb skriver dock att barnet lämnas till mamman, om det inte kan tröstas på annat sätt.

Mammor hos Beng spenderar, som vi såg, mest tid med sin bebis de första två månaderna efter en förlossning, då de vilar från arbete på fälten. Därefter börjar de arbeta så smått med barnet knutet på ryggen. Som vi såg i teoridelen anses barn i åldern 8-12 veckor börja föredra vissa personer som de har en historia av behovstillfredsställelse med, barnet har börjat knyta an (Broberg et al. 2006:160). Alltså borde barnet enligt teorin ha knutit an till framför allt mamman vid det här laget. Bengmammorna förklarar dock vilopausen med att de behöver återhämta sig efter förlossningen. När barnet är omkring fyra månader brukar hon arbeta lika mycket som innan födseln, men tar då hjälp av andra. Har hon tur finner hon någon som kan tänka sig att vara en regelbunden barnhållare (*leng kuli*), som antingen kan vara med henne på fältet, eller stannar kvar i byn, där ofta flera andra personer ser efter det, inte minst andra barn. Gottlieb skriver att barnen kan bli ”väldigt knutna till”¹⁹ sin *leng kuli* och när de är äldre tala om henne med ömhet (min

¹⁹ "Attached to"

översättning, Gottlieb 2004:138). I en artikel där Gottlieb diskuterar anknytningsteorin, föreslår hon som ett alternativ syn att barn hos Beng knyter an till en rad olika människor (2014b:189), vilket inte är någon motsättning till vad teorin säger, enligt litteraturen. Denna diskussion kanske härrör ur det missförstånd Broberg et al. (2006:170) nämner ofta förekommer kring Bowlbys begrepp monotropi. De menar på att Bowlby hela tiden hävdade att barn i alla tider haft många personer omkring sig som de knutit an till och att ett barn med anknytning till endast en person vore högst ovanligt att stöta på. Däremot verkar barn utveckla en särskilt stark anknytning till någon, vilket är innebörden i begreppet monotropi. Broberg (2006:170) tog, som vi såg upp studier som visar att det verkar ha stor betydelse om barnet sover med samma person eller inte (Broberg et al. 2006:170). Hos Beng sover spädbarn intill sin mamma och de beskriver att de ammar, ofta utan att vakna.

Gottlieb skriver att hon under sommaren 1993 endast stötte på ett barn som protesterade när hon erbjöds att hålla det och var starkt knuten till sin mamma. Det finns ett ord för det här beteendet hos Beng (*gbane*) (2004:156) och det är inte önskvärt, eftersom mammorna är beroende av att kunna lämna barnet till andra för att kunna arbeta. De säger att barnet har en ”svår personlighet” (min översättning 2004:157). En mamma talar stolt om sina barn som ”de går ihop med andra, de klamrar sig inte fast vid mig” (min översättning (2004:159). Vad gäller andra barn skriver Gottlieb att de utan protest vandrar från famn till famn, men ofta ler när de återförenas med mamman, särskilt om de inte blivit ammade på en stund (2004:160). Ainsworth skrev, som vi sett att tecknen på anknytning till en viss person kunde vara ganska vaga, till exempel ett leende vid återförening. I så fall skulle Gottliebs beskrivning kunna tyda på att barn knyter an till en huvudperson som de delar en historia av behovstillfredsställelse med. Det handlar, som jag ser det, om två diskussioner: dels huruvida barn knyter mest an till en person och dels anknytningens kvalitet, med tanke på att Gottlieb beskriver att barnet som är starkt knuten till mamman inte vågar lämna hennes knä, vilket enligt anknytningsteorin kan tyda på ett otrött anknytningsmönster. Jag återkommer därför till fallet under ”konsekvenser”. Det icke önskvärda hos Beng i att ett barn starkt föredrar mamman gäller även omvänt. En mamma säger att barn börjar titta mycket på mamman när de är ungefär en månad och att hon blåser på dem när de tittar henne i ögonen för att de inte ska bli *gbane* (ovilliga att bäras av andra) när de är större. ”Om du vänjer dig vid ett barn kan du inte arbeta. (...) Det kan du inte om du har ett barn du tycker för

mycket om. Du borde ge det till någon annan. Det är inte bra att tycka om barnet för mycket.”
(Min översättning Gottlieb 2004:161).

Gottlieb nämner exemplet ovan som det enda fall där barnet protesterar över att bli lämnat av en specifik person, men i materialet skriver hon om ett annat barn som gråter när barnets ovanligt barnkäre och engagerade pappa går in i skogen och att det följer efter honom, vilket enligt teorin också bekräftar att barn knyter an mer till vissa personer. I det här fallet betraktas dock beteendet som positivt av mamman och andra kvinnor, eftersom det avlastar dem, medan det inte är önskvärt att barn alltför mycket föredrar sin mor, eftersom det försvårar för henne att arbeta. Mamman verkar dessutom i högre grad förväntas anpassa sig till dessa uttryck (eftersom de säger sig bli hindrade i sitt arbete) medan fadern inte avbryter sitt arbete, utan fortsätter ut i skogen.

Utifrån dessa exempel drar jag slutsatsen att barn hos Beng verkar föredra och alltså knyta an till vissa personer som engagerar sig i dem och står för den huvudsakliga omvårdnaden, men att det finns ett kulturellt ideal som skiljer sig från det anknytningsteorin beskriver, nämligen att en alltför stark tillgiven bindning till mamman (som verkar vara huvudpersonen i hierarkin av anknytningspersoner) inte är att föredra, utan ses som avvikande. Beng har dock en förklaringsmodell, som Gottlieb inte tar upp i relation till denna diskussion, men som framgår av etnografen, att en del barn som vägrar bli burna av andra än mamman kan vara en Sunu eller en Wamyã (ett barn som dött och sedan valt att födas igen, av medlidande med modern) och därför har en svår personlighet. Deras beteende ska man visa stor förståelse för, eftersom de antingen minns sin död eller känner på sig när någon annan ska dö (2004:90).

Lyhördhet – kvalitet i interaktionen

Enligt Ainsworth är lyhördhet avgörande för om en trygg anknytning kan komma till stånd och som ett exempel på det nämnde hon bland annat graden av tillgänglighet (Broberg et al. 2006:215). Enligt Gottlieb befinner sig ett barn hos Beng i princip alltid i någons knä, famn eller på någons rygg och att låta ett spädbarn vara utan kroppskontakt anses grymt. Den enda situation hon nämner då ett barn lämnats utan en annan människa låg en hund intill det. Också på natten är

kroppskontakt självklart, vilket vi såg tidigare. Broberg et al. betonar som sagt vikten av kontinuitet i vem som finns till hands på natten ”(...) när de vaknar hungriga och ledsna.” (Broberg et al. 2006:170). Denna beskrivning och Daniel Sterns²⁰ beskrivning av hur ett spädbarn ligger i en spjalsäng och börjar gråta för att sedan skrika tills mamman kommer och tillfredsställer behovet vittnar om en förväntad fördröjning mellan det att barnet signalerar och att behovet tillfredsställs. I kontrast är denna tidrymd mycket kort hos Beng, särskilt på natten. Eftersom närheten och bröstet finns till hands behöver inte barnet gråta eller skrika. Mammor som Gottlieb intervjuar beskriver till exempel att barnet ofta ammar utan att mamman vaknar, eftersom bröstet ständigt är tillgängligt.

Amning är det första mammor tar till vid tecken på missnöje hos spädbarn, enligt Gottlieb och en mamma beskriver att det mest frustrerande hon vet med att vara mamma är när bebisen gråter och inte vill amma. Eftersom matning är det första som tas till för att trösta, tränas barn, som vi såg att dricka vatten som substitut om mamman är utom räckhåll. Även andra ammar som sagt ibland barnet, eller erbjuder bröstet som tröst även om det inte finns mjölk i det. Om inget hjälper lämnas dock barnet till mamman. Barns gråt eller knorrande verkar alltid få en snabb respons från omgivningen.

På de beskrivningar Gottlieb ger verkar Bengs förhållningssätt till spädbarn stämma väl ihop med anknytningsteoriens beskrivning av tillgänglighet som en viktig dimension av lyhördhet.

En av annan dimension som Ainsworth beskrev är förmågan att tyda barnets signaler och anpassa sig till vad det behöver för stunden (Broberg m.fl 2006:215). Beng beskriver gråt, ont i magen, sjukdom, joller, ovilja att äta m.m. som språkliga uttryck på ett språk de vuxna har glömt. Det är avgörande att försöka förstå det för att barnet ska vilja stanna i livet och ansvaret ligger på de levande i denna värld. Därför ber de om ursäkt när ett barn gråter ”Förlåt. Hur är det fatt?” (“Vad är det jag inte har förstått” min tolkning). Att även kontinuerligt konsultera andekunniga för att få reda på barnets önskemål är en av de saker som ingår i god omvårdnad, liksom att prata mycket med barnet så att det vänjer sig vid språket som talas av de levande där det blivit fött, vilket anses knyta dem starkare in i tillvaron.

²⁰ Daniel Stern (1934-2012) var en amerikansk psykiater och psykoterapeut som också forskade på spädbarns utveckling och sociala samspel.

I samspelet med spädbarn anses det enligt anknytningsteorin även viktigt att inte skuldbelägga barnets reaktioner, signaler och behov. Gottlieb beskriver hur klängiga barn som är starkt knutna till mamman beskrivs som besvärliga och ofta förlöjligas, vilket enligt anknytningsteorin försvårar för barn att utveckla ett tryggt anknytningsmönster. En annan situation som kan anses problematisk ur ett anknytningsteoretiskt perspektiv är morgonens badritual där barnet får vänta med att amma, trots protester och även utstå lavemang, vilket barnen enligt Gottlieb visar obehag inför och vid första tillfället skriker högt av. Här kan man hävda att omvårdnadspersonen inte anpassar sig till barnets behov, utan utsätter barnet för smärta och obehag, men på frågan om de då känner medlidande med barnet, svarar de med oförstående. Enligt mammornas sätt att se det är ritualen nödvändig för att knyta det in i livet.

Att barn som protesterar mot att dricka vatten, tvingas att dricka med våld är också något som enligt anknytningsteorin antagligen skulle få barnet att förknippas omvårdnadspersonen med negativa upplevelser. Även här beskrivs barn som protesterar, hostar och viftar i panik av Beng som ”svåra”, vilket innebär ett skuldbeläggande. Gottlieb poängterar att ordet för bröstmjolk *nyo yi* betyder bröstvatten. Hon ifrågasätter att spädbarn får vatten, med hänvisning till risk för bakterie- och parasitinfektioner, men det möts med totalt oförstående från mammorna. Vatten för Beng associeras med helighet, eftersom en typ av andar bor i vatten.

Barnet väcks också om en besökare vill hålla det, vilket kanske kan ses som att inte anpassa sig till ett (sömn)behov. I övrigt styr dock spädbarn hos Beng helt och hållet över när det ska äta och sova utan att omvårdnadspersonerna försöker reglera det eller styra in barnet i någon rutin.

Det senare anser jag tyder på stor lyhördhet för barnets behov, liksom inställningen att ett barn kan återvända till *wrugbe* om man inte försöker förstå deras signaler. Att många människor deltar i omvårdnaden borde också öka chanserna till snabb behovstillfredsställelse, eftersom någon annan finns till hands omhuvudanknytningspersonen är utmattad eller upptagen och olika människor kanske uppfattar olika signaler. De situationer där barn tvingas dricka vatten och genomgå lavemang kanske skulle ses som mer problematiska ur ett anknytningsteoretiskt perspektiv, men utifrån Bengmammornas sätt att se det, innebär det istället att tillfredsställa barns behov.

Konsekvenser – anknytningsmönster, självständighet

Anknytningsteorin betonar alltså vikten av interaktionens kvalitet för att ett barn ska kunna etablera ett *tryggt* anknytningsmönster till någon eller några anknytningspersoner. I exemplet Gottlieb beskrev med barnet som bara ville vara hos sin mamma, berättar hon att barnet var rädd för henne trots att det befann sig i mammans knä, att det inte ville undersöka Gottliebs mikrofon (som det brukade vara intresserat av) för att Gottlieb var i närheten. Detta likställer hon med den situation barn utsätts för genom metoden främmandesituation och tolkar barnets beteende som perfekt enligt anknytningsteorins normer (2014b:202). Jag antar att hon med ”perfekt” menar att beteendet skulle vara tecken på trygg anknytning. Här kan man dock problematisera Gottliebs läsning av anknytningsteorin. Gottlieb skiljer inte på anknuten och tryggt anknuten, vilket får stor betydelse för hur man ska tolka situationen hon beskriver. Enligt Ainsworth bör ett barn med ett tryggt anknytningsmönster kunna känna sig lugn i att kunna utforska omgivningen med anknytningspersonens famn/knä som en trygg bas/säker hamn att återvända till och inte särskilt rädd för en främmande person. Ett barn med trygg anknytning förväntas vara flexibelt och tåla påfrestningar och förluster bättre än de med ett otryggt mönster (Hart och Schwartz 2008). Barnet utforskar omgivningen utan oro och det anses snarare dysfunktionellt att inte göra det när omvårdnadspersonen är i närheten. Min bedömning skulle därför vara den motsatta. Gottlieb reflekterar kring varför detta barn beter sig annorlunda än de andra och relaterar det till mammans olyckliga och ensamma situation, med ett oönskat äktenskap, konflikter med föräldrarna och att förlust av tidigare barn, vilket hon menar kan ha fått mamman att känna att barnet är den enda hon har och därmed överfört sina behov på barnet. Det skulle i så fall kunna bekräfta teorins förklaring till hur en otrygg anknytning kan uppstå. Denna reflektion verkar i mina ögon tyda på att Gottlieb trots allt ser på beteendet som problematiskt, även ur ett (”västerländskt”) psykologiskt perspektiv. Hon skriver dock att beteendet hos barnet antagligen skulle betraktas som betydligt mer ”normalt” eller önskvärt i ”väst”, än hos Beng (2004:155), vilket jag däremot tror stämmer.

Genom anknytningsteorins metod (främmandesituationen) aktiveras barnets anknytningssystem dels av att barnet möter en främling, dels av separation från omvårdnadspersonen. Gottlieb beskriver som sagt att rädsla för främlingar inte finns hos något annat barn än i exemplet ovan. Eftersom seden är att alltid presentera ett spädbarn för en besökare, menar hon att barn tidigt lär

sig att främlingar är något positivt och reflekterar kring kulturella konstruktioner. Här kan man dock påpeka att enligt litteraturen om främmandesituation, bör barnet snarare *inte* bli rädd för främlingen för att anses ha ett tryggt anknytningsmönster, tvärtom. Som vi såg i teoridelen borde barnet vara lugn och nyfiken på omgivningen, med anknytningspersonen i närheten som en trygg bas. Hon hänvisar dock till texter som omnämner främlingsrädsla som normalt för barn att utveckla vid 7-12 månaders ålder och att barnet då vänder sig till eller klamrar sig fast vid sin anknytningsperson. Som vi såg fann Gottlieb endast ett barn med detta beteende, vilket jag håller med om är anmärkningsvärt. Anknytningsystemet aktiveras dock vid upplevd fara eller stress i allmänhet, enligt litteraturen jag hänvisar till, vilket inte nödvändigtvis behöver innebära att det möter en främling. Det kan göra sig illa eller skrämmas av något annat. Om barnet inte upplever främlingar som skrämmande (vilket Gottlieb menar att alla andra spädbarn hon möter i en by med 1500 invånare inte gör) kanske anknytningsystemet aktiveras av andra saker, som är skrämmande för barn där. Till exempel beskriver Gottlieb att hon vid ett tillfälle tvingat i ett barn medicin (på moderns begäran). Efter den händelsen flyr barnet till sin mamma vid blotta åsynen av Gottlieb (2004:26), vilket enligt anknytningsteorin är just vad barn gör vid upplevd fara – använder anknytningspersonen som en trygg bas, eller säker hamn. Faktum är att Ainsworth modifierade främmandesituationen som metod när hon skulle använda den i USA (efter att ha börjat utforma den i Uganda), eftersom de amerikanska barnen var mer vana vid främlingar och därför behövde en högre stressnivå för att anknytningsystemet skulle aktiveras, vilket tyder på en medvetenhet om att det kan finnas kulturella variationer, men att anknytningsystemet aktiveras när barnet behöver söka trygghet.

Materialet jag har studerat visar att spädbarn hos Beng får obegränsat med kroppskontakt och i mycket stor utsträckning själva styr över när de ska äta och sova. Däremot beskriver Gottlieb att de klarar sig bra utan såväl kroppskontakt som sin huvudanknytningsperson större delen av dagen redan i tvåårsåldern och väljer ofta att vandra iväg med grupper av barn på morgonen och återvända hem på kvällen (Gottlieb 2004:12). Det skulle kunna stämma väl ihop med det Broberg et al.(2006:249) skriver: ”Barn som får en lyhörd och kärleksfull omvårdnad tidigt i livet blir mer, snarare än mindre, självständiga senare i livet.” Mamman (som i alla beskrivna fall, enligt min analys, verkar vara huvudpersonen i anknytningshierarkin), finns dock alltid att tillgå, som en säker hamn (barnet kan gå hem om det vill, min anmärkning). Barnen och andra bybor är

dessutom människor som alltid funnits i barnets närhet och flera av dem antagligen sådana det har en anknytning till, d.v.s. en historia av att kunna söka beskydd eller tröst hos).

Diskussion

I artiklarna jag har hänvisat till om antropologers förhållningssätt till anknytningsteorin såg vi att studier av samhällen där många människor tar hand om ett spädbarn visar att det inte inverkar på barns tendens att knyta an mest till någon specifik person. Utan att kunna testa eller observera barn på plats drar jag slutsatsen att så även är fallet hos Beng, även om uttrycken för det är ganska vaga. I fallen Broberg beskriver med kibbutzer utvecklade barn tryggare anknytningsmönster till alla som tog hand om det om de sov med samma person på nätterna. Så verkar fallet vara även här.

Vad gäller LeVine och Normans kritik, som går ut på att trygg/otrygg anknytning skulle vara moraliska begrepp anser jag att deras exempel där barn i Tyskland visade sig ha övervägande otrygga mönster p.g.a. kulturella ideal som ordning och självständighet snarast bekräftar anknytningsteoriens antaganden. Naturligtvis kan man dock diskutera huruvida resultatet (otryggt mönster) anses problematiskt inom den specifika kontexten, eller helt enkelt betraktas som ordnat och självständigt. Begreppet ”självständigt”, kan dock också problematiseras. Broberg (Svd: *Tryggare kan barnen vara*) kopplar till exempel samman den form av otryggt anknytningsmönster då barn inte visar några känslor alls, med kulturer där självständighetsidealet är stort. Han menar att barnen uppmuntras att klara sig på egen hand och därför slutar signalera behov. Det anses dock problematiskt, eftersom barnet är för litet för att ta hand om känslorna på egen hand. LeVine och Norman skriver dock att den psykiska ohälsan inte är större i Tyskland än i USA. Vad som betraktas som psykisk ohälsa, eller känslomässiga problem borde dock, som jag ser det, rimligtvis också vara kulturellt betingade.

Rothbaum (et al. 2000: 1093-1104) visade i sin artikel på att innebörden i begrepp som lyhördhet varierar mellan olika kulturer och att det styrs av vad kulturen så att säga vill uppnå. Lyhördhet för en idé om barns behov av att bli självständiga individer eller lyhördhet för en föreställning om barns behov av att ingå i ett harmoniskt socialt sammanhang. I fallet Beng är lyhördhet för barnets signaler avgörande för om det ska vilja stanna i livet, men vem som svarar an på dem och

tillfredsställer dem är mindre viktigt. Det motiveras med att mamman behöver kunna arbeta, men hänger också ihop med ideal som säger att ett barn tillhör alla och det att skapa en god tillvaro för ett barn innebär att erbjuda ett stort socialt nätverk.

Utifrån ovanstående är min uppfattning att anknytningsteorin är ett användbart, men något trubbigt verktyg.

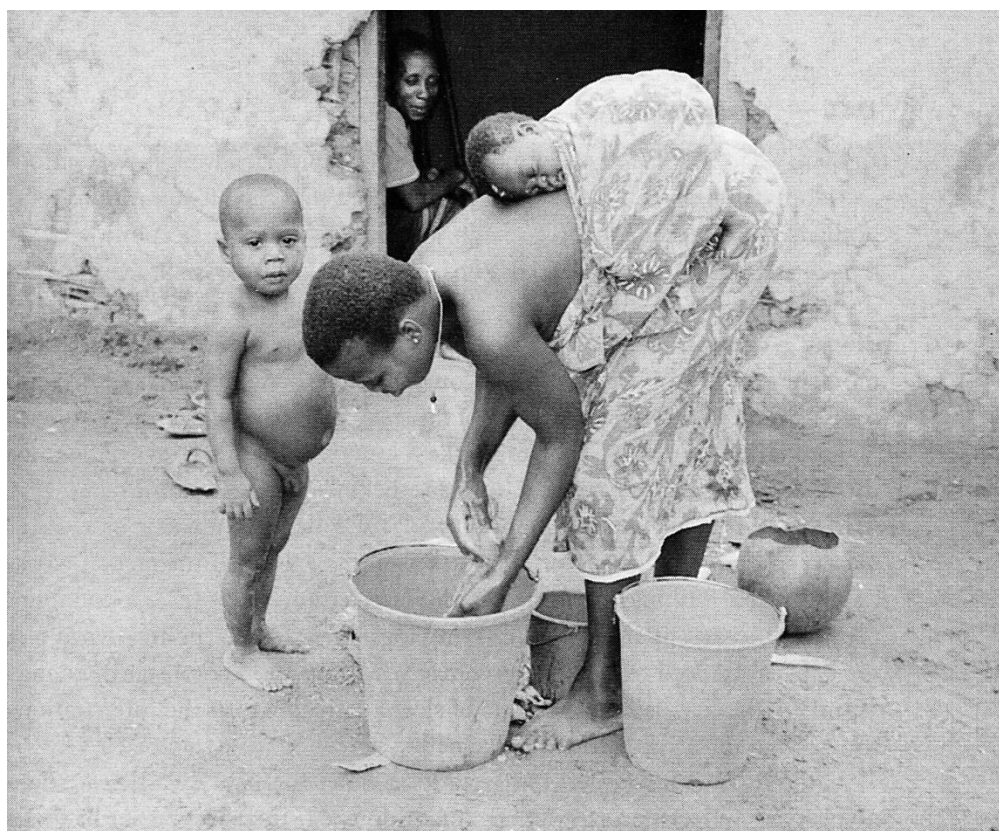

Foto: Alma Gottlieb

Avslutning

Som avslutning följer här några ytterligare reflektioner kring uppsatsens andra frågeställning; om det finns det något i Bengs uppfattningar som kan tillföra något till anknytningsteorins förståelse av vad barn är och vad de behöver och i så fall vad. En hel del har, som framgår redan avhandlats i avsnitten ovan, varför jag endast kort redogör några aspekter som jag finner intressanta att ta upp utifrån arbetets syfte.

Vad ett barn är, vet och kan

Anknytningsteorin uppstod ur ett problem: psykologiska såväl som fysiologiska skador och även död hos barn som lidit stor brist på mänsklig kontakt och omsorg. I materialet om Beng finns ingen motsvarande situation beskriven, eftersom alla de barn Gottlieb rapporterar om ständigt var omgivna av människor som interagerade med dem. Enligt Beng kan dock barn som inte erbjuds en tillräckligt god tillvaro välja att lämna livet och återvända till *wrugbe*, vilket kanske kan ses som ett uttryck för samma sak som de problem som låg till grund för anknytningsteorins uppkomst. Enligt Bengs förklaringsmodell krävs dock betydligt mindre för att detta ske. Barn väljer dessutom, enligt Beng, själva om de *vill* stanna, återvända, eller födas igen, till exempel av medlidande med den sörjande mamman (Gottlieb 2004:90). Enligt anknytningsteorin har spädbarn medfödda instinkter som väcker omvårdnadsbeteenden hos omgivningen, men den tillskriver inte barnet en vilja, medvetenhet om liv och död, förmåga att känna medlidande eller att välja. Möjligen ökar Bengs inställning chanserna att omvårdnadspersonerna svarar på barns signaler, eftersom konsekvenserna anses så stora om de inte gör det och eftersom barnet själv bedömer och väljer om tillvaron anses god nog.

Barn längtar enligt Beng tillbaka till sin tillvaro som *wru*, vilket betyder att man måste locka dem i livet (Gottlieb 2000a). Även anknytningsteorin betonar vikten av interaktion och att kunna svara an på barns behovssignaler, men konsekvenserna av att inte göra det beskrivs istället i termer av psykologiska beteendemönster. Uppfattningen om *vad* som är en god tillvaro skiljer sig också åt. Gottlieb påpekar att frånvaro av kroppskontakt för ett spädbarn anses grymt hos Beng. I Konners

artikel om jägarsamlarfolk som nämnts tidigare, finns en studie som visar att spädbarn hos !Kung hade kroppskontakt (hud mot hud) 90% av sin vakna tid. I studien mättes även antal sekunder barn grät²¹, vilket var hälften så många som hos spädbarn i Holland (Hewlett och Lamb 2005). Det förklarades med den höga graden av kroppskontakt och av att respons på signaler i princip var omedelbar²². Eftersom anknytningsteorin betonar betydelsen av närhet och snabb respons på barns behovssignaler, borde exemplen Beng och !Kung vara intressanta ur detta perspektiv.²³

Att förolämpa ett barn genom att påstå att det inte förstår vad man säger, eller som Gottlieb skriver att påpeka att ett tvillingsyskon är större än det andra, kan också få barn välja att återvända till *wrugbe* (2004:34). Att förlöjliga klängighet och främlingsrädsla, som vi såg tidigare, verkar dock inte förolämpa ett barn på detta sätt. Jag finner det dock anmärkningsvärt att barn anses kunna agera och tillskrivs en medvetenhet som skiljer sig markant från den bild som framträder i litteraturen om anknytningsteori. Vad det har för betydelse är svårt att säga, men att från första stund bemötas som en medveten individ som på flera plan förstår mer än omgivningen och väljer att ”godkänna” tillvaron eller inte borde, som jag ser det inverka på hur en människa formas i sin självbild i relation till andra människor.

Dessa exempel bidrar, som jag ser det, på ett intressant sätt till att bredda och berika den syn anknytningsteorin ger på spädbarn och deras behov.

²¹ I snitt 1 minut i timmen, max 10 sekunder åt gången (2005:26).

²² Barnläkaren Ronald Barr förkastar i en artikel begreppet kolik och menar att otröstlig gråt hos spädbarn nästan aldrig har medicinsk grund. Han tar upp Konners studie hos !Kung som ett exempel på låg frekvens av gråt hos spädbarn.

²³ Fysiologiska studier kring betydelsen av just kropps- eller hud-mot-hudkontakt hos barn under hela spädbarnstiden, verkar inte verkar finnas, vilket neurofysiolog Helena Backlund Wasling som forskar på beröring, bekräftar. De enda studier som finns avser för tidigt födda barn som behandlats med en så kallade kängurumetoden (där barn bärs hud-mot-hud på bröstet), samt en studie som visar att hud-mot-hudkontakt under vaccination minskar spädbarns smärtupplevelse (Gray et al.2000). Det vore intressant att se mer forskning på detta område.

Litteraturförteckning

Ainsworth, Mary. 1978. *Patterns of attachments: a psychological study of the strange situation*. Hillsdale NJ: Erlbaum.

Ainsworth, Mary 1967. *Infancy in Uganda. Infant care and the growth of love*. Baltimore: The John Hopkins Press.

Bakwin, Harry. 1949. Emotional deprivation in infants. I *The journal of pediatrics* Volym 35(4):512–521.

Barr, Ronald. 1993. Normality. A Clinically Useless Concept: The Case of Infant Crying and Colic. *Journal of developmental and behavioral pediatrics*. Volym 14(4):264-270.

Blogspot. Bengpeople. <http://bengpeople.blogspot.se/> [2015-05-31]

Broberg, Anders; Granqvist, Pehr; Ivarsson, Tord; Risholm Mothander, Pia. 2006. *Anknytningsteori. Betydelsen av nära känslomässiga relationer*. Falköping: Natur och kultur.

Bowlby, John; Ainsworth, Mary; Boston, Mary; Rosenbluth, Dina. 1956. The effects of mother-child separation: a follow-up study. I *British Journal of Medical Psychology* Volym 29(3-4):211-247.

Bowlby, John. 1982. *Attachment and loss*. London: Hogarth Press.

Gottlieb, Alma. 1992. *Under the kapok tree. Identity and difference in Beng thought*. Indianapolis: Indiana University Press.

Gottlieb, Alma. 1998. Do Infants Have Religion? The Spiritual Lives of Beng Babies. I *American Anthropologist*. Volym 100(1): 122-135.

Gottlieb, Alma. 2000a. Luring your child into this life: a Beng path for infant care. I Gottlieb, A. & DeLoache, J.S. (red.) *A world of babies: Imagined Childcare Guides for Seven Societies*. Sid. 55-96. Cambridge University Press.

Gottlieb, Alma. 2000b. Where Have All The Babies Gone? Toward an Anthropology of Infants (and Their Caretakers). I *Anthropological Quarterly* Volym 73(3):121-132.

Gottlieb, Alma. 2004. *The Afterlife Is Where We Come From. The Culture of Infancy in West Africa*. Chicago: The University of Chicago Press.

Gottlieb, Alma 2014a. First Acts of Small Violence: Reflections on Breastfeeding and Enemas in West Africa. I Wells, K.; Burman, E.; Montgomery, H. & Watson, A. (red) *Childhood, Youth and Violence in Global Contexts*, sid. 115-134. New York: Palgrave Macmillan.

Gottlieb, Alma. 2014b. Is it time to detach from attachment theory? Perspectives from the West African rain forest I Otto, H. och Keller, H. (red.) *Different Faces of Attachment. Cultural variations on a universal human need*, sid. 187-214. Cambridge: Cambridge University Press.

Gottlieb, Alma; Graham, Philip. 2012. *Braided worlds*. Chicago: The University of Chicago Press.

Gray, Larry; Watt, Lisa; Blass, Elliot. 2000. Skin-to-Skin Contact Is Analgesic in Healthy Newborns. I *Pediatrics* Volym 105(1):14-19.

Hart, Susan & Schwartz, Rikke. 2008. *Från interaktion till relation: Om anknytningsteori*. Stockholm: Liber.

Hewlett, Barry S. och Lamb, Michael E. (red.) 2005. *Hunter-gatherer childhoods. Evolutionary, developmental and cultural perspectives*. New Brunswick New Jersey: Transaction Publishers.

Hirschfeld, Lawrence A. 2002. Why Don't Anthropologists Like Children? I *American Anthropologist*. Volym 104(2): 611–627.

Josefsson, Dan. DN.se. *Världen över är det främst mammorna som tar hand om barnen*.

<http://www.dn.se/arkiv/lordag-sondag/varlden-over-ar-det-framst-mammorna-som-tar-hand-om>
[2015-06-03]

Lagerblad, Anna. *Tryggare kan barnen vara*. <http://www.svd.se/tryggare-kan-barnen-vara> [2015-06-07]

LeVine, Robert A. och Norman, Karin. 2001. The infant's acquisition of culture: early attachment reexamined in anthropological perspective. I Moore, C. och Mathews, H. (red.) *The Psychology of Cultural Experience*, sid. 83-104. Cambridge: Cambridge University Press.

Perris, Carlo 1996. *Ett band för livet. Bowlbys anknytningsteori och psykoterapi*. Falkenberg: Natur och kultur.

Rothbaum, F.; Weisz, J.; Pott, M.; Miyake, K.; Morelli, G. 2000. Attachment and culture. Security in the United States and Japan. I *American psychologist*. Volym 55(10):1093-1104.

Stern, Daniel. 1990. *Ett litet barns dagbok*. Stockholm: Natur och kultur.